

Erfgoed Brussel

U

34

Lente 2021

urban.brussels

Dossier **KLEUREN**
EN TEXTUREN

De rocaillekunst, van de Romeinse oudheid tot nu

ODILE DE BRUYN

DOCTOR IN DE GESCHIEDENIS,
ADVISEUR IN DE LANDSCHAPSGESCHIEDENIS

FRANÇOISE LOMBAERS

ROCAILLEUR

NVDR

De rocailletechniek is discreet en indrukwekkend tegelijk. Ze houdt zich wat op de achtergrond, zaait verwarring, maar kan ook uitbundig uit de hoek komen. We treffen ze uiteraard aan in parken in hun diverse inrichtingen, maar ook in en rond woningen: trapleuningen, borstweringen van balkons, decors... tot en met de naturalistische inrichting van wintertuinen. De techniek werd gebruikt in de meest verrassende constructies. Historica Odile De Bruyn en ambachtelijk kunstenaar Françoise Lombaers leggen hun verschillende opvattingen samen en laten ons kennismaken met een kunst die speelt met texturen.

ENG

Rocaille* art from Classical Roman Antiquity to the present day

Rocaille art, its techniques, uses and styles can be observed and studied over a very long period. This article discusses not only the history of the technique but also the changing tastes surrounding *rocaille*. It transports us from the grottos of Antiquity and the Renaissance to the initial applications of this art form in the Low Countries in the early 17th century under Archduke Albert and Archduchess Isabella of Austria, and then the technological advances of the 19th century.

Modern *rocaille* emerged in England in the 19th century before undergoing a dazzling process of technical development, with some of its most spectacular manifestations being found in Paris's public parks. This new art of pretence was expressed in grottos, rock features, waterfalls, garden bridges and balustrades, among others. In Brussels, particularly striking examples can be found in the Laeken estate and Woluwe Park.

Rocaille art can take on many forms and functions. It was used, for example, in the 'winter gardens' that became highly fashionable in Paris during the Second Empire and spread across Europe.

After gradually falling out of use in the 20th century, *rocaille* has enjoyed a renaissance over the past 20 years, in part because of the need to conserve and maintain historic examples of the art.

* *Rocaille* refers to artificial rockwork made of rough stones and cement and often incorporating pebbles, shells and the like.

← Grot van de vijvers van Elsene, met de kenmerkende rode okerkleur en de stalactieten (© D. Kusman). Deze rocaille werd in 2016 gerestaureerd door rocailleur Gabriel Pirlet.

Rocaille is een kunstvorm die teruggaat tot de Romeinse oudheid. Deze lange periode waarin technieken, gebruiken en stijlen kunnen worden geobserveerd en bestudeerd, is wat deze kunst zo interessant maakt. In dit artikel schetsen we de grote lijnen van haar evolutie en de veranderingen in mentaliteit en smaken door de eeuwen heen.

EEN PRAKTIJK MET EEN VER- VERLEDEN

De term 'rocaille' – in de betekenis van 'geheel van gecementeerde stenen met schelpen enz., gebruikt om tuinversieringen te bouwen'¹ – duikt in Frankrijk op in de eerste helft van de 17de eeuw en heeft geen tegenhanger in het Latijn of het Italiaans, hoewel de praktijk op zich teruggaat tot de Italiaanse renaissance en zelfs tot de Romeinse oudheid. De basismaterialen die Romeinen gebruikten bij de bouw van kunstmatige grotten waren puimsteen en tufsteen, poreuze gesteenten van vulkanische oorsprong, samen met *caementicium*, een mortel van puzzolaan² en kalk. Hiermee maakten ze imitatiestalactieten, waarop vervolgens schelpen werden aangebracht met mortel. Met de herontdekking van de oudheid tijdens de

renaissance dook de rocaillekunst – die in de middeleeuwen van het toneel verdwenen was – opnieuw op in villa's die in de loop van de 16de eeuw voor de de' Medici gebouwd werden in en rond Firenze. In Pratolino, bijvoorbeeld, bevond zich een kunstmatige grot, die Montaigne in 1580 beschreef als "*encroûtée [incrustée] et formée partout de certaine matière [probablement la pierre ponce, à la texture spongieuse] qu'ils disent être apportée de quelques montagnes*".³

In onze contreien begon de rocaillekunst zich te ontwikkelen in het begin van de 17de eeuw, onder het bewind van de aartshertogen Albrecht en Isabella. Op verzoek van de gouverneurs-generaal van de Nederlanden bouwde de Normandische waterbouwkundig ingenieur Salomon de Caus na een bezoek aan Pratolino een reeks van drie fonteingrotten 'de rocaille & coquillage [schelpen]'⁴ in het hertogelijk park van de Coudenberg in Brussel (AFB. 1). De registers van de Rekenkamer van Brabant bevatten interessante gegevens over de materialen die gebruikt werden bij het maken en decoreren van deze inmiddels verdwenen kunstgrotten: natuurlijke schelpen – voornamelijk afkomstig uit Normandië – en namaakedelstenen en -versieringen van terracotta werden op de rots bevestigd met een cement gemaakt van plattekaas en melk.⁵

AFB. 1

De aartshertogen Albrecht en Isabella in het park van het Coudenbergpaleis. Olieverf op paneel van Jan Brueghel de Oude, omstreeks 1625. Antwerpen, Rubenshuis, inventarisnummer RH.S.130 (© Stad Antwerpen). Rechts bevindt zich een van de drie fonteingrotten van de hand van Salomon de Caus.

1. *Le Petit Robert*, editie 2016. (eigen vertaling)

2. Puzzolaan is een gesteente gevormd door vulkanische as. De naam stamt van Pozzuoli, een stad in de buurt van Napels.

3. "ingelegd en overal gevormd met een bepaald materiaal [waarschijnlijk puimsteen, met een sponsachtige textuur] dat naar verluidt uit de bergen werd meegebracht." MONTAIGNE, M. de, *Journal de voyage en Italie*, editie voorgesteld, opgesteld en geannoteerd door MICHEL, P., Parijs, 1974, p. 197 (Le Livre de Poche, 3957).

4. FRICX, G., *Description de la ville de Bruxelles*, Brussel, 1743, pp. 19-20.

5. SAINTENOY, P., *Les arts et les artistes à la Cour de Bruxelles*, deel I, Brussel, 1932, pp. 90-92, 156-157 (Académie royale de Belgique. Classe des Beaux-Arts. Mémoires. Collection in-4°, 2e reeks, deel II, bundel 3).

AFB. 2
Grot van Stourhead
(© D. Van Bunnin).

AFB. 3
Grot met obelisk in het
Walckierspark, nabij het
station van Schaarbeek. Oude
ansichtkaart, begin 20ste
eeuw (uitg. Nels, Brussel –
privécollectie).

uit Italië geïmporteerde vulkanische tufsteen, terwijl de buitenzijde bedekt was met varens en inheemse bosplanten (AFB. 2).

Dichter bij huis was het ook een bankier, Adrien-Ange Walckiers, die in de tweede helft van de 18de eeuw een 'grotte' en een 'rocher qui a un effet d'eau charmant [rots met een charmant watereffect]' liet bouwen. Om het te zeggen met de woorden van prins Charles-Joseph de Ligne (1786)⁶: "Ils étaient destinés à orner son 'jardin naturel' sis dans la vallée de la Senne, aux portes de la capitale, dans un environnement néanmoins très rustique."⁷ Vandaag heeft de natuur haar plaats heroverd in deze kleine groene long op een steenworp van het station van Schaarbeek en verbergen bomen de rocailles (AFB. 3).

VAN DECORATIEVE NAAR NATURALISTISCHE ROCAILLE

In de tijd van de Verlichting maakten de decoratieve of maniëristische kunstrotsen geleidelijk aan plaats voor een nieuw genre dat zich parallel met de opkomst van de landschapsstijl in de tuinkunst ontwikkelde: naturalistische kunstrotsen die perfect geïntegreerd zijn in het omringende landschap. In Stourhead in Wiltshire liet de Londense bankier Henry Hoare II bijvoorbeeld aan de oever van het meer van zijn landgoed een grot bouwen die aan de binnenzijde bekleed was met lokale rustieke kalksteen en

6. LIGNE, Ch.-J. de, *Coup d'œil sur Beloeil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*. Lecture de COUVREUR, M., Brussel, 2003, p. 88.

7. "ze waren bedoeld voor zijn 'natuurlijke tuin' gelegen in de Zennevallei, aan de poorten van de hoofdstad, in een nochtans zeer rustieke omgeving" DUQUENNE, X., *Le parc de Wespelaar. Le jardin anglais en Belgique au XVIIIe siècle*, Brussel, 2001, p. 31.

DE BLIKSEMSNELLE ONTWIKKELING VAN TECHNIKEN IN DE 19DE EEUW

De rocailles van de Verlichting bestonden uit een stapel echte rotsstenen die met mortel aan elkaar werden gevoegd. In de eerste helft van de 19de eeuw werden in Engeland een aantal belangrijke uitvindingen gedaan die de rocaillekunst totaal zouden vernieuwen. In 1824 nam steenbakker Joseph Aspdin een octrooi op het kunstmatige cement dat 'Portlandcement' werd

AFB. 4
De kliffen van het park Buttes-Chaumont, Parijs. Oude ansichtkaart, poststempel van 1906 (privécollectie).

genoemd, omdat het leek op de kalksteen van het eiland Portland (Dorset). Vanaf 1838 gebruikte James Pulham, zoon van een cementmaker, het potentieel van de nieuwe uitvinding om vele kunstmatige tuinrotsen te maken op basis van eenvoudige bakstenen en recuperatiestenen – materialen die gemakkelijk te verkrijgen waren en weinig kostten – die hij samenvoegde en bestreek met een kunstmatig cement dat hij zelf had uitgevonden, ‘Pulhamite’ genaamd. Daarbij probeerde hij de natuur zo goed mogelijk na te bootsen, d.w.z. de kleuren, texturen en stratigrafie van de plaatselijke natuurlijke rotsen zo dicht mogelijk te benaderen.

Hoewel de moderne rocaille dus ontstaan is aan de overkant van het Kanaal, kende ze haar spectaculairste ontwikkelingen in Parijs tijdens het Tweede Franse Keizerrijk, dankzij de aanleg van openbare parken onder leiding van Eugène Haussmann, prefect van de Seine. Het was de taak van rocailleur Eugène Combaz om de bouw van de rotsen, grotten en watervallen die de nieuwe tuinen van de Franse hoofdstad moesten sieren, in goede banen te leiden. In het park Buttes-Chaumont (19de arrondissement), aangelegd op voormalige Parijse gipsgroeven en ingehuldigd ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling van 1867, creëerde hij, deels profiterend van het natuurlijk grillige reliëf en de geologische opbouw, 50 meter hoge kliffen en een hoge rotspiek die doen denken aan de krijtrotsen van Étretat, evenals een grot

met een waterval en gigantische kunstmatige stalactieten, die vastgemaakt werden aan het gewelf en verstevigd met ijzer (AFB. 4).

In diezelfde periode vroeg een Parijse tuinman, Joseph Monier, een octrooi aan voor de uitvinding van gewapend cement. In 1875 bouwde de ‘tuinier-rocailleur’ een tuinbrug in ferro-cement met een leuning van imitatiehout. Echt rustiek hout was duurder en minder duurzaam. Een andere verbazingwekkende techniek die toegepast werd in deze kunst van het nabootsen, was het schilderen van rotsen die bedekt zijn met een cementlaag, om ze een kleur te geven die aanleunt bij die van de echte rotsen in de buurt en zo ‘*une apparence de vérité géologique* [een schijn van geologische getrouwheid]’ te creëren. De grote Franse landschapsarchitect Edouard André gaf het recept prijs in 1879: “*L’opération consiste à enduire les pierres de tons ocracés, ou verdâtres, de nuances variées, avec les substances suivantes. Au moyen des proportions ci-indiquées on obtiendra un ton vert olive: noir de fumée ou noir d’Anvers 1 kg, ocre jaune 500 gr, ocre rouge 250 gr. Ce mélange est appliqué ou fouetté avec un gros pinceau ou un balai fin [...]. On emploie un silicate ou mieux de l’alun dissous dans l’eau pour fixer ces substances. La gelée, les intempéries diverses ont rapidement éteint et fondu les tons trop vifs, et des plantes grim-pantes, tapissant une partie des roches, voilent bientôt les défauts de vraisemblance.*”⁸

8. “De bewerking bestaat erin de stenen in te smeren met oker- of groenachtige kleuren in verschillende tinten, met de volgende stoffen. De hier opgegeven verhoudingen zijn goed voor een olijfgroene kleur: rookzwart of Antwerps zwart 1 kg, gele oker 500 gr, rode oker 250 gr. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een grote kwast of een fijne bezem [...]. Om de stoffen te fixeren, wordt een silicaat of, beter, in water opgelost aluin gebruikt. Vorst en allerlei weersinvloeden doen te felle kleuren snel vervagen en klimplanten, die een deel van de rotsen bedekken, verhullen al snel tekortkomingen die de onechtheid zouden kunnen verraden.” ANDRÉ, E., *L’art des jardins. Traité général de la composition des parcs et jardins*, Parijs, 1879, pp. 513-514.

AFB. 5
De grote brug over het ravijn in het Ter Kamerenbos, Brussel (A. de Ville de Goyet © urban.brussels).

AFB. 6
Grot van de vijvers van Elsene, met de kenmerkende rode okerkleur en de stalactieten (A. de Ville de Goyet © urban.brussels). Deze rocaille werd in 2016 gerestaureerd door rocailleur Gabriel Pirlot.

EN IN BRUSSEL?

In Brussel heeft het enige tijd geduurd voor de nieuwe technieken ingang vonden. De grote brug over het ravijn in het Ter Kamerenbos, gebouwd tussen 1865 en 1867 door de Duitse landschapsarchitect Edouard Keilig met medewerking van 'rotsenbouwer' Jean-Baptiste Gindra, afkomstig uit Seraing, is gemaakt van baksteen en breuksteen, bedekt met lichtbruine zandsteenrotsen uit de Henegouwse steengroeven in de streek van Ronquières en Écaussinnes (AFB. 5). Het gebruik van echte rotsen voor de bekleding van de brug situeert dit werk tussen de verworvenheden van de Verlichting en het Tweede Franse Keizerrijk. Voor de watervalgrot tussen de twee vijvers van Elsene, waarvan de aanleg van de oevers werd toevertrouwd aan Edouard Keilig, paste het cementbedrijf Blaton-Aubert, dat de bouw mocht uitvoeren in 1876, een techniek toe die vergelijkbaar was met die in het Ter Kamerenbos een decennium eerder: metselwerk van bakstenen en stenen omhuld met een bekleding die grotendeels bestaat uit

AFB. 7
Rustieke brug aan de ingang van het Woluwepark (A. de Ville de Goyet © urban.brussels).

AFB. 9
Alpijns landschap van het Josaphatpark in Schaarbeek (© F. Lombaers). Deze rocaille werd gerestaureerd door Françoise Lombaers bvba in 2010.

blokken Brusseliaan. De moderne Engelse en Franse technieken maakten echter al een eerste discrete verschijning, aangezien alles bedekt werd met een laag van rode oker om het geheel meer homogeniteit te geven. Bovendien werden er stalactieten van cement met een metalen wapening aan het gewelf van de grot bevestigd (AFB. 6).

Pas vanaf de jaren 1890 zullen de nieuwe technieken vrijer toegepast worden in de Belgische hoofdstad, onder impuls van twee Franse rocailleurs. De eerste was Jean Chapelle, die op het koninklijk domein van Laken werkte voor Leopold II en tegen 1898 de opdracht kreeg om, onder toezicht van de Franse architect en landschapsarchitect Elie Lainé, steenstortingen in het Woluwepark te realiseren, met name voor de rustieke brug aan de ingang van het park aan de zijde van de Tervurenlaan, waar hij de ferro-cementtechniek toepaste voor de oeverbalken, die eruitzien als een boomstam, en de leuningen, die eruitzien als takken (AFB. 7). De tweede pionier was François Dumilieu, die zich in 1896 definitief in Brussel vestigde. Dumilieu gebruikte de ferro-cementtechniek, die tot dan toe vooral voorbehouden was voor bruggen en andere rustieke werken in imitatiehout, voor kunstrotten, bijvoorbeeld toen hij in 1906-1907 de grote rots van de varenkas van de *Rijksplantentuin* in Brussel creëerde (AFB. 8) en in 1913-1914 bij de creatie van het Alpijns landschap van het Josaphatpark in Schaarbeek (AFB. 9).

HEROPLAVING VAN DE ROCAILLEKUNST, EEN VOORBEELD UIT UKKEL

Na de Eerste Wereldoorlog, en nog sterker na de Tweede Wereldoorlog, raakten de rustieke en pittoreske constructies in de tuinkunst uit de mode. Dat had tot gevolg dat het aantal rocailleurs geleidelijk aan afnam. Vanaf het begin van de jaren 2000 kende het vak van rocailleur een merkbare heropleving, onder andere door onderhoudsproblemen en de noodzaak tot restauratie. Vele rocaillewerken raakten immers afgetakeld, onder andere ten gevolge van aan-

AFB. 8
De grote rots van de varenkas van de *Rijksplantentuin* in Brussel (uittreksel uit het supplement bij *La Tribune horticole*, 23 maart 1907, pl. 34 (32bis) – privécollectie).

AFB. 10
Voor restauratie: de metalen structuur is zichtbaar
(© F. Lombaers).

AFB. 11
Aanbrengen van de ruwlaag op de nieuwe structuur
(© F. Lombaers).

AFB. 12
Aanbrengen van de pleisterlaag die gesculpteerd zal worden
(© F. Lombaers).

AFB. 13
De leuning na restauratie
(© F. Lombaers).

tasting door weersinvloeden. Na een dalperiode van ongeveer een halve eeuw treedt nu een nieuwe generatie rocailleurs aan⁹.

De twee-onder-een-kapwoning aan de Winston Churchilllaan 207-209 in Ukkel is, zoals vele andere Brusselse huizen die boven het straatniveau zijn gebouwd, toegankelijk via een rocailletrap. In 2010 waren er grote restauratiewerken nodig aan de leuning (AFB. 10). Tijdens de vervaardiging wordt de bescherming van de betonijzers, die de structuur van de leuning vormen, op natuurlijke wijze gegarandeerd door de alkaliteit van de kalk- of cementmortel. Na verloop van tijd leidt de afname van de alkaliteit, gekoppeld aan de indringing van water en zuurstof, tot corrosie en aanzienlijke zwelling van het metaal, wat tot gevolg heeft dat de mortel barst. Nadat loszittende stukken zijn weggenomen, dienen bepaalde delen van de structuur soms vervangen te worden door nieuwe ijzers.

Een blad strekmetaal wordt dan rond de structuur aangebracht om de mortel te laten hechten en de tak zijn vorm en diameter te geven. Het strekmetaal vormt een net dat vervolgens gevuld wordt met een mortel die een soortgelijke samenstelling heeft als de oorspronkelijke mortel. Daarbij wordt speciaal aandacht besteed aan het contact met de metalen structuur (AFB. 11). Als de mortel uitgehard is, wordt een tweede mortellaag aangebracht, die gesculpteerd wordt terwijl ze nog nat is (AFB. 12).

De kunst van de restauratie zit in het bestuderen van de oorspronkelijke rocaille. Dat moet de hedendaagse rocailleur in staat stellen de factuur te reproduceren en de werkwijze van zijn voorganger opnieuw uit te vinden, om de integriteit van het werk te herstellen (AFB. 13).

9. De lezer die hierover meer wenst te weten te komen, kan de volgende werken raadplegen: LOMBAERS, F., PIRLET, G., *Rocailles*, Brussel, 2004 (Collectie 'Kunst in de straat'. Onderhoudsboekje uitgegeven door de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest); DE BRUYN, O., 'De rocaillekunst: een lange geschiedenis (I-IV)', *Historische Woonsteden & Tuinen*, 197, 1e trimester 2018, pp. 28-34; 198, 2e trimester 2018, pp. 29-35; 199, 3e trimester 2018, pp. 5-12; 202, 2e trimester 2019, pp. 13-20 (met oudere bibliografie over het thema).

De wintertuin

De kunst van het nabootsen ten top gedreven

ODILE DE BRUYN

DOCTOR IN DE GESCHIEDENIS, ADVISEUR IN DE LANDSCHAPSGESCHIEDENIS

FRANÇOISE LOMBAERS

ROCAILLEUSE

In het glossarium van de inventaris van het bouwkundig erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wordt de wintertuin als volgt gedefinieerd: “Wintertuin, veranda. Grotendeels met glas dichtgezette houten of metalen uitbouw van een huis; leefruimte met voornamelijk palmen en exotische planten.”¹ In tegenstelling tot de serre, waarvan de wintertuin een afgeleide is, maakt deze laatste dus deel uit van de woning en hoewel een wintertuin en een veranda hier samen behandeld worden en er veel gelijkenis is, verschillen de twee toch van elkaar. In een wintertuin spelen planten een essentiële rol, terwijl een veranda niet noodzakelijk planten bevat. De Franse term voor wintertuin, ‘jardin d’hiver’, werd voor het eerst gebruikt op 17 oktober 1866 door de broers Goncourt in hun *Journal. Mémoires de la vie littéraire*. In de periode van het Tweede Franse Keizerrijk kwam de wintertuin vanuit Engeland overgewaaid naar het continent en werd hij razendsnel populair in Parijs en heel Europa.

POREUZE GRENS TUSSEN ECHT EN IMITATIE

De meeste wintertuinen werden gemaakt van ijzer en glas, materialen die in die periode van industriële ontwikkeling en technische vooruitgang steeds meer gebruikt werden in de architectuur. De wintertuin van de koninklijke serres in Laken is daar ook een goed voorbeeld van. Hij werd tussen 1874 en 1880 gebouwd en aangelegd door architect Alphonse Balat op initiatief van Leopold II (AFB. 1). Een ander voorbeeld zijn de decoratieve art-nouveauserres, zoals die van het Ursulineninstituut van Onze-Lieve-Vrouw-

AFB. 1
Wintertuin van de Koninklijke Serres van Laken
(© D. Van Bunnan).

1. <https://monument.heritage.brussels.nl/glossary/269> (geraadpleegd op 13 maart 2020).

AFB. 2
Wintertuin van het
Ursulineninstituut van
Onze-Lieve-Vrouw-Waver bij
Mechelen (© F. Lombaers).

Waver bij Mechelen, gebouwd aan het begin van de 20ste eeuw door een onbekende architect (AFB. 2).²

In de structuur en het decor van de wintertuin werden soms ook andere materialen dan ijzer en glas verwerkt, zoals cement. Rocaillekunst en serrebouw konden dus samengaan en verraden de voorliefde voor schijn en imitatie die kenmerkend was voor het hoogtepunt van het fin-de-siècle. In een nummer uit 1877 van het Brusselse tijdschrift *L'Artiste* schetst ingenieur en journalist Edmond Cattier met enig gevoel voor humor de typische burgerwoning van zijn tijd, met hout- en steenimitaties van cement: "[...] voici du bronze, de l'argent, du marbre, de la pierre, des bois précieux, des tapisseries, du plâtre. Approchez, touchez, frappez: ce bronze est en zinc, ce marbre est en bois, ce bois est en ciment, cet argent en maillechort, ce granit est en toile peinte, ces gobelins sont en papier, ce plâtre n'est même pas en plâtre: il est en carton!"³

De hoofdredacteur van dit weekblad, Théodore Hannon, publiceerde in 1884 een gedicht getiteld *Fleurs artificielles* in de tweede editie van zijn verzameling *Rimes de joie*. De Belgische dichter en schilder verkoos 'nepbloemen' van satijn, zijde, fluweel en perkal boven de echte bloemen in de velden, bossen en tuinen. Hertog

Jean Floressas des Esseintes, het hoofdpersonage in de roman *À rebours* [Tegen de Keer], eveneens in 1884 gepubliceerd door de decadente Franse schrijver Joris-Karl Huysmans, een vriend van Théo Hannon, wilde de wintertuin van zijn nieuwe huis in Fontenay-aux-Roses bij Parijs versieren met natuurlijke tropische bloemen 'die nepbloemen imiteren'.⁴ Ingenieur en amateurfotograaf Edouard Hannon, broer van Théo, liet in 1902-1903 een wintertuin met glas-in-loodramen met plantenmotieven bouwen voor zijn art-nouveauperhuis in Sint-Gillis, ontworpen door architect Jules Brunfaut (AFB. 3). Net als rocailles en exotische planten droegen met vegetatie versierde glaspartijen bij tot de onbestemde en bewust dubbelzinnige uitstraling die de imitatie-elementen aan deze wintertuin verleenden. Ook de beschrijving van de glas-in-loodramen in de wintertuin van de residentie van de gebroeders Paul en Reutler de Fertzen in Rocheuse in de Franche-Comté – personages en locaties in de roman *Les hors nature* (1897) van schrijfster Rachilde – is daar een goed voorbeeld van: "Toute la muraille, du côté de la serre, avait été remplacée par une immense verrière, couleur d'ambre, d'où l'on voyait la campagne comme perpétuellement baignée de soleil, et le jour pouvait entrer, maintenant, jusqu'aux plus noirs meubles de ce sombre salon [...]. Une tige de glycine tordue, des grappes

2. DE BRUYN, O., 'Le jardin d'hiver Art nouveau, lieu de rencontre des élites', *Les Nouvelles du Patrimoine*, 164, maart-juni 2020, pp. 46-49.

3. "[...] hier zien we brons, zilver, marmor, steen, kostbare houtsoorten, wandtapijten, pleisterwerk. Ga wat dichtter, raak het aan, klopp ertegen: het brons is van zink, het marmor is van hout, het hout is van cement, het zilver is van hotelzilver, het graniet is van beschilderd doek, de wandtapijten zijn van papier, zelfs het gips is geen gips: het is karton!" CATTIER, E., 'Le siècle de la catachrèse', *L'Artiste*, 2e jaar, 52, 30 december 1877, p. 424.

4. HUYSMANS, J.-K., *À rebours*, Parijs, 1884, hoofdstuk VIII, p. 118.

AFB. 3
De glas-in-loodramen met plantenmotieven van de wintertuin van hotel Hannon in Sint-Gillis (© Bruxelles5).

en cabochons d'améthystes, formait un cadre au tableau de la vallée adoucissant la vision du désert de l'automne par une lueur d'éternel printemps. Dans la transparence dorée passait un vol de cigognes, les ailes planantes, poussant leurs cris muets de bêtes trop lointaines. Le cadet des de Fertzen disait, quelquefois, le front mélancoliquement appuyé à ce faux décor irisant le vrai: – Nous habitons une maison de cristal!"⁵

Namaakbloemen en tropische bloemen, zoals orchideeën, die wel namaakbloemen lijken, leuning van cement en van ijzer die hout imiteren, kunstgrotten en -rotsen, glas-in-loodramen met plantenmotieven die overeenkomen met de aanwezige planten en die het zicht naar buiten omlijsten – in de wintertuin van het fin de siècle was alles illusie en gekunsteldheid.⁶

DE WINTERTUIN MET ROCAILLE VAN DE ZOO VAN ANTWERPEN

De bouw van de wintertuin in het feestzalencomplex van de dierentuin van Antwerpen (nu vlindertuin in het zonnige seizoen) naar een

AFB. 4
Rocaille van de wintertuin van ZOO Antwerpen (© F. Lombaers).

AFB. 5
Wintertuin, Washuistraat 38 in 1000 Brussel (© F. Lombaers).

ontwerp van de Antwerpse architect Emile Thielens, ging van start rond 1895. In deze mooie serre met veel ijzer en glas en rijkelijk gevuld met exotische planten bevindt zich een imposante rocaille, met een gemetselde grot en stalactieten, een waterbekken en waterval, een trap met leuning van imitatiehout (AFB. 4). Wie dit spectaculaire decor heeft gerealiseerd, is helaas niet geweten. In 1911 werkte de Franse rocailleur François Dumilieu in de Antwerpse dierentuin. Hij was er, in samenwerking met landschapsarchitect P. Jaquet uit Elsene, verantwoordelijk voor ongeveer 6.000 vierkante meter namaakrotsen van gewapend cement,

5. "De hele muur aan de kant van de veranda was vervangen door één grote ambergele glaspartij waardoor men het voortdurend zonovergoten landschap kon gadeslaan en waardoor zonlicht nu kon binnendringen en zelfs de donkerste meubels van dit sombere salon kon bereiken [...]. Een kronkelende blauwregentwijn, als trossen amethystcabochons, omlijstte het schilderachtige uitzicht op de vallei en verzachtte het beeld van het desolate herfstlandschap met een eeuwig lenteschijnsel. In de gouden transparantie trok een vlucht ooeveaars met gestrekte vleugels over, vanuit de verte stille dierenkreten slakend. De jongste van de de Fertzen-broers riep soms uit, met zijn voorhoofd melancholisch tegen het iriserende valse decor geleund: – We wonen in een kristallen huis!" EYMERY, M., dite RACHILDE, *Les hors nature*, 2de ed., Parijs, 1897, pp. 351-352.

6. CETTOU, M., 'Jardins d'hiver et de papier: de quelques lectures et (ré) écritures fin-de-siècle', *A contrario*, 2009/1, 11, pp. 99-117.

AFB. 6
Met geëetste groteske
(© F. Lombaers).

AFB. 7
Detail van de muur: door een
gat in de raaplaag is zandsteen
zichtbaar. De groene verf die
zichtbaar is op de steen, toont
aan dat ze werd aangebracht
nadat de raaplaag verdwenen
was (© F. Lombaers).

waaronder de grote rustieke brug over het dro-
medarissen- en lamapark die de zoo domineert,
de schuin gelaagde rotsen aan de ingang van
het aquarium en de rotsen en vijvers in het nieu-
we reptielenpaleis. Dumilieu dient echter uitge-
sloten te worden omdat hij zich pas in 1896 in
Brussel vestigde. Hij kan hooguit achteraf enkele
details toegevoegd hebben.⁷

Momenteel wordt er een voorbereidende stu-
die gemaakt voor de restauratie. Na meer dan
100 jaar moet de rocaille onder handen ge-

nomen worden om het voortbestaan ervan te
verzekeren. De metalen structuur van de leu-
ningen is bloot komen te liggen. De bepleiste-
ring van de muren is mul geworden waardoor
de zandstenen en het metselwerk op sommige
plaatsen blootliggen. De plantenvakken zijn
gebarsten door de druk van de plantenwor-
tels. Wintertuinen zijn ontworpen als uitstalkast
voor planten, maar als de planten niet in toom
gehouden worden, kunnen ze de wintertuin
vernietigen.

EEN BRUSSELS WINTERTUINTJE MET ROCAILLE

Vanaf de straat verraadt niets dat de particu-
liere woning aan de Washuisstraat nr. 38 in Brussel
een prachtig wintertuintje verbergt (AFB. 5). De
wanden zijn bedekt met zandstenen waarover
een laag mortel werd aangebracht zodat ze
eruitzien als een rotswand. Dit effect wordt
nog versterkt door de grot met stalactieten
boven het kleine waterbekken. Veel aandacht
ging naar de afwerking. De vloer is bedekt met
cementtegels met een centrale versiering. In
de ruiten, die een visuele verbinding met de
aangrenzende ruimten vormen, zijn grotesken
geëet (AFB. 6). De muren zijn voorzien van
plantenvakken. Een kleine waterval voedde het
bekken en er was een gasverlichtingssysteem
geïnstalleerd om de ruimte en ook de binn-
zijde van de grot te verlichten. Een voorstudie
in opdracht van de Directie Cultureel Erfgoed
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft
aangetoond dat de wintertuin gebouwd is in
dezelfde periode als het huis. Het precieze
bouwjaar van het huis is echter onbekend.
Voortgaand op de bouwperiode van de aan-
grenzende huizen wordt het tussen 1875 en
1899 geschat. In de studie werd de bouwwij-
ze onderzocht. Dat heeft de wijzigingen na de
oorspronkelijke bouw aan het licht gebracht.
Zo is het glaswerk vervangen en werd er ok-
eren groenkleurige kalk aangebracht, wat een
grote invloed had op het uitzicht van de ruimte
(AFB. 7). De conclusies van de studie helpen de
richting aan te geven voor de restauratie van
deze interessante wintertuin, die in zijn oor-
spronkelijke context bewaard is gebleven.

Vertaald uit het Frans.

7. JAENEN, M., *Bouwhistorische
Studie: Wintertuin*
[onuitgegeven studie],
Antwerpen, oktober-november
2018.

ABC van de rocaille

Rocailles geïllustreerd in hun diversiteit

FRANÇOISE LOMBAERS
ROCAILLEUR

Rocailleurs zijn meesterlijke vervalsers. Ze beheersen de kunst om de natuur opnieuw uit te vinden en haar te kneden naar hun wensen. Ze weten ons mee te slepen, tot we niet meer weten wat echt is en wat niet. Zoals die vriend van mij die me meenam naar wat volgens hem een natuurlijke grot was, tot ik hem tot zijn grote verbazing wees op een barst in de imitatiesteenbepleistering die was aangebracht op echte stenen om zo een 'echte kunstmatige grot' te vormen. Of de houthakker die zijn kettingzaag vernielde toen hij probeerde wat hij voor takken hield die op een brug gevallen waren, door te zagen. In werkelijkheid ging het om een leuning van cement in de vorm van takken!

Maar wat is een rocaille? Er bestaan veel definities. In essentie komt het neer op een unieke compositie die de natuur nabootst, haar encenseert, met behulp van in hoofdzaak stenen, metaal en mortel. Rocailleurs gebruiken geen geavanceerd gereedschap, maar wel een fijne troffel, een mes, een tak... Iedereen werkt op zijn manier. De kunst zit hem in de manipula-

tie waarmee men de mortel de gewenste textuur geeft en de stenen in een natuurlijke (wan)orde weet te schikken.

Rond de vorige eeuwwisseling kenden rocailles een opmars over de hele wereld, enerzijds door de heersende mode in het ontwerp van tuinen en groene ruimten en anderzijds door het enthousiasme voor de eigenschappen van cement en de onstuitbare ontwikkeling van de cementindustrie. De makers zijn vaak in de schaduw gebleven, maar hun werken moeten niet onderdoen voor de realisaties van Ferdinand 'Facteur' Cheval of van Gaudí in Park Güell, om maar enkele grote namen te noemen. Het geografisch gebied waarin we ze aantreffen is uitgestrekt. Vanuit Europa exporteerden de ambachtslieden hun kennis naar de Verenigde Staten, Latijns-Amerika, Rusland... Maar de mode is van korte duur. Ze verliest aan kracht in de Eerste Wereldoorlog en dooft vervolgens helemaal uit tijdens de Tweede.

Rocaille is een kunst die voor iedereen toegankelijk is en die diverse verschijningsvormen heeft. Van een kleine brievenbus, genesteld in een nepboomstam in een privétuin, over een imposant berglandschap in een openbaar park, tot de Lourdesgrotten die we in menig dorp aantreffen. Lange tijd werd ze verguisd en ze verdween dan ook met stille trom, maar nu wint de rocaillekunst weer beetje bij beetje aan aanzien. Laat u meeslepen door de poëzie van de rocailleurs, want ook al kan hen vervalsing en oplichting ten laste worden gelegd, ze hebben ons een fragiel erfgoed nagelaten dat we moeten conserveren.

Vertaald uit het Frans.

Architectuur

Rocaillewerken zijn er in alle maten. Ze kunnen zelfs één worden met de architectuur. Dat zien we vooral in Marseille, waar rocailleurs muren en gevels bewerken en erom bekend staan dat ze het oog kunnen misleiden. In België zijn monumentale werken eerder zeldzaam. Eén van dergelijke realisaties is de uitkijktoren van Tiegem, die bovenop een heuvel staat. Het kleine paviljoen ernaast was het loket waarlangs men moest passeren om toegang te krijgen tot het uitzonderlijk panoramisch uitzicht.

Balustrade
Balustrades en leuningen behoren tot de meest voorkomende toepassingen van rocaille. Rocailleurs hebben ze realistische en soms ook bijzonder onwaarschijnlijke vormen gegeven, maar altijd passen ze in de omringende natuur. Of ze brengen een beetje namaaknatuur in een stedelijke omgeving.

Duiventil
De fantasie van de rocailleurs kent geen grenzen. De duiventil kan gewoon op een stam geplaatst worden, eruitzien als een ton of zelfs als een huisje.

Folly
Als rocaille ingezet wordt voor vermaaksarchitectuur levert dat geweldige resultaten op: Ferdinand 'Facteur' Cheval en zijn Palais idéal, Gaudí en Park Güell – zij hebben de wind gevoeld die sinds de renaissance recht uit de mond van de ork uit het 'Park der monsters' in Bomarzo komt overgewaaid.

Eiland
De rocaille siert ook waterpartijen en biedt zitstokken of nestkastjes voor meeuwen, eenden en andere trekvogels.

Grot
Een minigrot in een stadstuin, een monumentale grot in een park of een religieuze grot – rocaille kan gebruikt worden voor alle vormen van expressie.

5

Kiosk

Als rust- of ontmoetingsplaats in een openbaar park of privétuin imiteert een kiosk in rocaille de plaatselijke vegetatie: een knotwilg in Brussel, bamboe in Rio de Janeiro. In kiosken zijn de oorspronkelijke kleuren vaak het best bewaard gebleven, dit dankzij de beschutting tegen de weersinvloeden.

Natuurlijk

Het bijzondere aan rocaille is dat het opgaat in de natuurlijke omgeving en de grens tussen het echte en onechte laat vervagen. De reling lijkt gemaakt te zijn van de bovengrondse wortels van de aangrenzende boom. De pijlers van de brug onderscheiden zich nauwelijks van de omringende bomen en het kruisbeeld verdwijnt in het landschap vol stammen.

Liaan

De rocaille van metaal en cement ziet er solide uit, maar wanneer de natuur haar plaats opeist, kan het verkeren. Rocaille is ontworpen om de natuur te imiteren. Haar logische plaats is in de natuur, ook al houdt dat risico's in.

Ornament

Rocailles kunnen ook huizen versieren en ons doen geloven dat die huizen van hout gemaakt zijn, of ons verhaaltjes vertellen.

Mobilier

Een timmerman zou rondhout en planken gebruiken om parkbanken te maken, een rocailleur gebruikt namaakrondhout en namaakplanken. Maar in beide gevallen zijn de banken blootgesteld aan slijtage en vandalisme.

Publiciteitspaneel

Weinig rocailleurs hebben naam en faam gemaakt. Soms is er een zichtbare signatuur terug te vinden op de imposante werken, maar meestal bleef de rocailleur op de achtergrond.

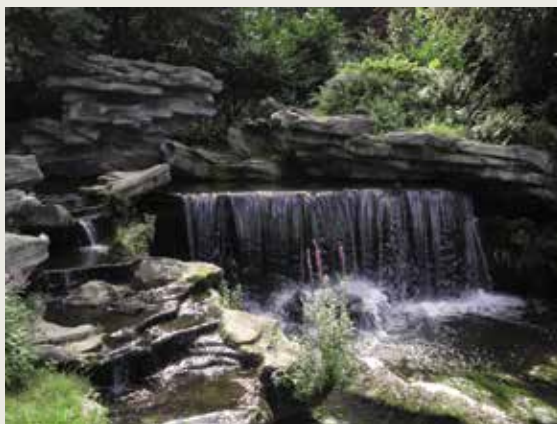
Religie
De rocaillekunst heeft het mogelijk gemaakt de Lourdesgrot tot in het oneindige te kopiëren en aan te passen aan de behoeften en wensen van elke parochie, van minimalistisch tot heel imposant.

Serre
Een doorsnee voorbijganger heeft er geen vermoeden van welke schatten de Brusselse tuinen verbergen. De rocaille paart het nuttige aan het esthetische en voorziet serres van een versiering van imitatiehout, zodat ze goed in de tuinen passen. Een eekhoorn klampt zich voor altijd vast aan de boomstam die de schoorsteen van deze verwarmde serre verbergt.

Textuur
Steen, hout, metaal, alle materialen worden nagebootst. Als het vakkundig gedaan is, is de illusie compleet. Op een imitatiedeur zal alleen de sleutel echt zijn. Een rocailleur met aandacht voor detail zal niet aarzelen om ook de spijkers en het metalen beslag na te maken.

Waterval
De waterval, of de encenering van de natuur in haar zuiverste vorm. Het decor van de waterval kan monumentaal zijn. Ze moet beschouwd worden als een gigantische sculptuur, waarvan het ontwerp een scherp inzicht in volumewerking vereist.

Zoo
De zoo is het toppunt van de getemde natuur. De kunstrotsen suggereren de natuurlijke omgeving waarin de dieren leven, waardoor de kooi poëtischer wordt in de ogen van het publiek. De rocaille maakt het ook mogelijk technische gebouwen te integreren in het landschap.

BIJSCHRIFTEN

- A. Château de Protis, Marseille (© Y. Cranga).
- B. Prins van Oranjelaan, Ukkel (© F. Lombaers).
- W. Woluwepark, Sint-Pieters-Woluwe (© F. Lombaers).
- P. Onze-Lieve-Vrouw van Lourdesgrot, Jette (© F. Lombaers).
- F. Palais idéal van Ferdinand Cheval, Hauterives, Frankrijk (© F. Lombaers).
- G. Tuin van het huis van architect Jamaer, Stalingradlaan, Brussel (© F. Lombaers).
- E. Maria-Louizasquare, Brussel (© F. Lombaers).
- K. Huart Hamoiriaan, Schaarbeek (© F. Lombaers).
- L. Villa Trois Canadas, Emile Van Becelaerelaan, Watermaal-Bosvoorde (© F. Lombaers).
- M. Josaphatpark, Schaarbeek (© F. Lombaers).
- N. Wolvendaelpark, Ukkel (© F. Lombaers).
- O. Villa des Lapins, Anhée (© F. Lombaers).
- D. Privétuin, Schermlaan, Sint-Pieters-Woluwe (© F. Lombaers).
- R. Onze-Lieve-Vrouw van Lourdesgrot, Jette (© F. Lombaers).
- S. Privétuin, Eugène Demolderlaan, Schaarbeek (© F. Lombaers).
- T. Japanse Toren, Laken (© F. Lombaers).
- Z. ZOO Antwerpen, Antwerpen (© F. Lombaers).

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valérie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Valérie Orban

Coördinatie iconografie

Valérie Orban, Cecilia Paredes

Auteurs/ redactionele medewerking

ARCHistory, Erika Benati Rabelo, Odile De Bruyn, Marjolein Deceuninck, Félix A. D'Haeseleer, Florence Doneux, Cécile Dubois, Eric Hennaut, Ann Heylen, Emmanuelle Job, Françoise Lombaers, Cristina Marchi, Massimo Minneci, Luan Nguyen, Christian Spapens, Michelle Van Meerhaeghe, Ann Verdonck, Pierre-Yves Villette, Vivine Waillez

Vertaling

Dynamics Translations
Linguanet

Nalezing

Farba Diop, Wim Kenis, Griet Meyfroots, Koenraad Raeymaekers, Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de leden van het redactiecomité

Eindredactie Nederlands

Okke Bogaerts, Paula Dumont

Eindredactie Frans

Stéphane Demeter, Valérie Orban

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
APEB (ARCHistory) – Association pour l'étude du bâti
ARA - Algemeen Rijksarchief
CIDEP - Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
KBR – Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
KMSKB – Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
SAB – Stadsarchief Brussel
SOFAM – Société des auteurs – photographes, fotoauteurs - maatschappij

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2021/6860/007

Vormgeving en ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verspreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Werner Adriaenssens,
Jean-Marc Basy, Françoise Cordier, Julie Coppens,
Liesbeth Degreef, Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Ursula Wieser, het team van het Documentatiecentrum urban.brussels

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels
(Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

Urban.brussels - Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Cultureel Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamentenkoorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

Urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie.

Kleuren en texturen onderzoekt hoe kleuren ons omringen, bepaald door elke nuance in de texturen die hen weerspiegelen, en beklemtoont zo de noodzaak om zorg te dragen voor het uitzicht van de stad.

Bety Waknine,
Directeur-Generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-196-4